

"הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד)

ו"מוצא מימי גיחון העליון" (שם, ל) –

פשוטו של מקרא על פי טעמי המקרא והממצא הארכאולוגי

הקדמה

בדה"ב ל"ב נזכרים שני מעשים שעשה חזקיהו בתחום הספקת המים לירושלים. בתחילת הפרק מתוארות הפעולות שנקט חזקיהו כדי לקדם מצור אפשרי מצד הצבא האשורי, שצר על ערי יהודה בשנת 701 לפנה"ס:

אַחֲרֵי הַדְּבָרִים וְהָאֲמָת הָאֵלֶּה בָּא סִנְחַרִּיב מֶלֶךְ אֲשׁוּר וַיָּבֹא בִיהוּדָה וַיַּחֲזֹק עַל הָעָרִים הַבְּצֻרוֹת וַיֹּאמֶר לְבָקְעָם אֵלָיו. וַיֵּרָא יְחִזְקִיָּהוּ כִּי בָא סִנְחַרִּיב וּפָנָיו לְמַלְחָמָה עַל יְרוּשָׁלַם. וַיִּנְעֹץ עִם שָׂרָיו וְגִבּוֹרָיו לְסִתּוֹם אֶת מִימֵי הָעֵינֹת אֲשֶׁר מִחוּץ לָעִיר וַיַּעֲזְרוּהָ. וַיִּקְבְּצוּ עִם רַב וַיִּסְתְּמוּ אֶת כָּל הַמַּעֲיֵנוֹת וְאֶת הַנַּחֲל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ לָאֹמֶר לָמָּה יָבֹאוּ מַלְכֵי אֲשׁוּר וּמִצָּאוּ מִים רַבִּים¹ (דה"ב ל"ב, א-ד).

בסוף הפרק מתואר מעשה נוסף שעשה חזקיהו כדי לספק מים לעיר:

וְהוּא יְחִזְקִיָּהוּ סָתַם אֶת מוֹצָא מִימֵי גִיחוֹן הָעֲלִיּוֹן וַיִּשְׂרֹם לְמַטָּה מַעְרְבָה לָעִיר דָּוִיד וַיִּצְלַח יְחִזְקִיָּהוּ בְּכָל מַעֲשָׂהוּ (שם, ל).

"כל המעינות" ו"הנחל השוטף בתוך הארץ" נסתמו בגלל הנימוק "למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים". מכאן שמקומם היה מחוץ לירושלים, שם יכול היה הצבא האשורי להשתמש במים. הביטוי 'נחל שוטף' מופיע במקרא עוד שלוש פעמים (ישעיהו ל', כח; ס"ו, יב; ירמיהו מ"ז, ב), כולן במשמעות של זרם מים רבים המציפים את גדות הנחל. נשאלת השאלה מהו הנחל בקרבת ירושלים שבו אפשר לזהות את "הנחל השוטף", שנסתם ערב המצור הצפוי של סנחריב, וכיצד סתמו אותו? את מפעל המים המתואר בפסוק ל מקובל לייחס לנקבת השילוח, שנקראת גם נקבת חזקיהו, אשר מעבירה את מי הגיחון אל ברכת השילוח. מלשון הכתוב המזכיר

1. נוסח המקרא, לרבות טעמי המקרא, במאמר זה הוא על פי מהדורת **כתר ירושלים: תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים**, ירושלים תש"ס, שהיא על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה.

את "מימי גיחון העליון" הסיקו חוקרים שונים, כי היה גם 'גיחון תחתון'. להלן נבדוק גם את משמעותן של מילים אלו ונבחן אם מפעל מים זה קשור עם ההכנות שעשה חזקיהו כדי להגן על ירושלים מפני צבא סנחריב ובהן סתימת המעינות ו"הנחל השוטף", כפי שפירשו רבים, או שמא היה זה מפעל מים שנבנה ללא קשר עם מסע סנחריב ליהודה.

שאלה נוספת שיש לתת לה מענה היא, מדוע נחצבה נקבת השילוח? הנקבה, כמו קודמתה – תעלת השילוח – הביאה את המים מאותה נקודת מוצא (הגיחון) אל אותו יעד (ברכת השילוח; ראו להלן, איור מספר 1), ושתייהן עברו בתחום המבוצר של העיר. מדוע אפוא במקום לשפר את המפעל הקיים (תעלת השילוח) בנו במקומו מפעל מים אחר (נקבת השילוח), שהיקף העבודה בו ומורכבותו גדולים פי כמה ונדרשו לו כמה שנות עבודה?

קריאה מדוקדקת של הפסוקים דלעיל על פי פיסוק הטעמים יחד עם התבוננות מחודשת בממצא הארכאולוגי נותנת מענה לשאלות שהועלו כאן.

א. הפרשנות הרווחת

פרשנים וחוקרים רבים, מסורתיים כמודרניים, הבינו את סתימת "כל המעינות ואֶת הַנַּחַל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ" (דה"ב ל"ב, ד) כחסימה של הכניסה מנחל קדרון אל מעיין הגיחון והפניית מימיו אל תוך העיר באמצעות נקבת השילוח.² אין אחידות דעים בהבנת פרטי התיאור. יש שכתבו כך באופן כללי ולא פירטו איזה חלק של הפסוק מתייחס לחציבת נקבת השילוח. אחרים ייחסו את שתי הפעולות שנזכרות בפסוק ד – סתימת "כל המעינות" וסתימת "הנחל השוטף בתוך הארץ" – לסתימת הגיחון ולחציבת נקבת השילוח. לעומתם הפרידו פרשנים אחרים בין שני הביטויים הללו שבפסוק ופירשו שרק סתימת "הנחל השוטף בתוך הארץ" מתייחסת לחציבת נקבת השילוח,³ ואילו "כל המעינות" הם מעיינות אחרים שנבעו בקרבת העיר. לעומתם היו שפירשו שדווקא סתימת "כל המעינות" מתייחסת לסתימת הגישה למעיין הגיחון וחציבת נקבת השילוח, ואילו את "הנחל השוטף בתוך הארץ" הם זיהו כתעלה שאספה מים מן העיר העליונה דרך העמק המרכזי אל מאגר המים שנבנה "בֵּין הַחֻמֹּתִים"

2. בפירוט הדעות השונות הארכתי במקום אחר ולכן אסתפק כאן בסיכומן. ראו: א' גרוסברג, 'החלק הדרומי של תעלת השילוח (תעלה II) ונקבת השילוח (נקבת חזקיהו) – שני מפעלי המים של חזקיהו המלך', **מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה** 6, תשע"א, עמ' 71-124.
3. חלק מחוקרי ירושלים ייחסו את סתימת "הנחל השוטף בתוך הארץ" לחסימת הקטע הראשון של תעלת השילוח, שנעשה בתקופת הברזל ב, כפי שנמצא בחפירות שערך מ' פארקר ותועדו על ידי וינסאן. ראו: גרוסברג (לעיל, הערה 2), עמ' 77 והערה 6; א' וינסאן, **ירושלים של מטה – תגליות מעיר דוד 1909-1911**, ר' רייך (מתרגם), ירושלים תשס"ח, עמ' 63.

(ישעיהו כ"ב, יא), או שייחסו אותו לזרם מים בנחל קדרון.

הקשיים העולים מפירושים אלו רבים והם פורטו במאמר אחר.⁴ חלקם קשור להבנה של הטקסט המקראי וחלקם נובע מן הממצא הארכאולוגי. להלן עיקרי הדברים:

המכנה המשותף של מרבית הפירושים שלעיל הוא, כי הפסוקים שבתחילת פרק ל"ב מתייחסים לחציבת נקבת השילוח. מכיוון שהדעה הרווחת, שכמעט אין עליה עוררין, מייחסת את התיאור שבפסוק ל לחציבת נקבת השילוח על ידי חזקיהו, הרי שמעשה זה מתואר פעמיים באותו פרק, בתחילתו ובסופו. התיאור הכפול של אותו מפעל מים בפרק אחד מעורר תמיהה מצד עצמו,⁵ והוא תמוה במיוחד לאור השוני הבולט בין שני התיאורים. בתחילת הפרק מתוארת פעולת הרס, שנועדה למנוע מים מהאויבים, ואילו מטרתו של מפעל המים המתואר בסוף הפרק הייתה הספקת מים לתושבי העיר, כפי שאכן עושה נקבת השילוח. התיאור הראשון הוא כללי ללא פרטים מזהים, ואילו בסוף הפרק נזכר שם המעיין – גיחון – וניתנים פרטים נוספים, כמו כיוון הזרמת המים, ייעודם וגובהו היחסי של המעיין. התיאור הראשון קשור למסע סנחריב ליהודה, ואילו התיאור השני ניתן בסיכום ימי מלכותו של חזקיהו וללא כל קשר למסע סנחריב. השוני שבין התיאורים וההקשר השונה שלהם מחזקים את הגישה הרואה בהם מעשים שונים.

על פי ההקשר שבתחילת פרק ל"ב, מקום המעיינות והנחל השוטף שנסתמו היה מחוץ לעיר, כפי שמעיד הנימוק שניתן לאחר סתימתם (בפסוק ד): "לָמָּה יָבוֹאוּ מַלְכֵי אֲשׁוּר וּמִצְרָאִי מִיָּם רַבִּים". ואולם, לפי הממצא הארכאולוגי, מעיין הגיחון הוקף בביצור רב עצמה וגם חובר אל העיר במסדרון מוגן ומבוצר כבר בתקופת הברונזה התיכונה ב, סביב שנת 1800 לפנה"ס.⁶ הגיחון והקטע הראשון של תעלת השילוח נכללו אפוא בתוך ביצורי העיר, ועל כן אין לזהותם באחד מן המעיינות שנסתמו או "הנחל השוטף בתוך הארץ".

קושי אחר הוא הזמן הקצר שעמד לרשות חזקיהו, כפי שעולה מן החשש המובע בכתובים ומן המרחק הקצר שבין מחנה סנחריב בלכיש לבין ירושלים. זמן זה לא יכול היה לאפשר הוצאה לפועל של מפעל מים כה גדול ומורכב כמו נקבת השילוח. למפעל זה נדרשו, על פי ההערכה של סנה, ויינברגר ושלו,⁷ לפחות ארבע שנים בעבודה של

4. ראו: גרוסברג (לעיל, הערה 2), עמ' 75-83.

5. ראו רד"ל, בפירושו לפרקי דרבי אליעזר – פרקי רבי אליעזר, מהד' רד"ל, ורשה תר"ב, כג ע"א.

6. ראו: ר' רייך וא' שוקרון, 'חידושים בחפירות עיר דוד 2008-2010', קדמוניות 140, תשע"א, עמ' 79-70.

7. ראו: A. Sneh et al., 'The Why, How, and When of the Siloam Tunnel Reevaluated', BASOR 359, 2010, pp. 57-65. לפי אומדנם הספק החציבה ביום היה של 0.5 מ"ק. איום המצור הצפוי לא אפשר הוצאה לפועל של חציבת הנקבה גם לפי הערכות הזמן הנמוכות שהן כחצי שנה

עשרים וארבע שעות ביממה שישה ימים בשבוע. כלומר, לפחות שמונה שנות עבודה 'רגילות' – בשעות האור בלבד.

ב. פרשנות הכתובים על פי טעמי המקרא⁸

1. דה"ב ל"ב, ד

בדה"ב ל"ב, ד נזכרים שני מקומות שנסתמו: "כל המעִינות" ו"הנחל השוֹטף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ". את הפסוקית "הנחל השוֹטף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ" ניתן לקרוא בשתי דרכים, הנחלקות ביניהן בפיסוק הטעמים.

אפשרות א (מיוצגת בטעמי המקרא): יש לקרוא את הפסוק עם הפסקה קלה לאחר המילה "הנחל":

וַיִּסְתְּמוּ אֶת כָּל-הַמַּעֲיָנוֹת וְאֶת-הַנַּחַל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ-הָאָרֶץ לֵאמֹר

טעמי המקרא מסמנים תביר מתחת למילה "הנחל", והפסוקית "השוֹטף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ" מוטעמת במרכא וטפחא. כך מתחלקת הפסוקית "ואת הנחל השוֹטף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ" לשני חלקים, ומשמעותה היא שסתמו "את הנחל – השוֹטף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ", כלומר, את זרם המים הזורם בְּתוֹךְ הָאָרֶץ. לפי קריאה זו המילה "השוֹטף" אינה שם תואר אלא פועל – הנחל אינו 'נחל שוֹטף' המלא במים רבים ועולה על גדותיו, אלא נחל "השוֹטף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ", כלומר זורם בתוכה.⁹

אפשרות ב (שנדחתה על ידי הטעמים): המילים "ואת-הנחל השוֹטף" הן יחידה אחת. אילו תפס בעל הטעמים כפירוש זה, היה מטעים את המילה "השוֹטף" בתביר, והמילים המוקפות "בְּתוֹךְ-הָאָרֶץ" היו מוטעמות בטפחא. חלוקת הפסוקית תיראה כדלהלן:

וַיִּסְתְּמוּ אֶת כָּל-הַמַּעֲיָנוֹת וְאֶת-הַנַּחַל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ-הָאָרֶץ לֵאמֹר

עד כשנה. הערכות זמן אלו אינן סבירות, מכיוון שלפיהן היה הספק החציבה ביממה כ-1.5-3.0 מ"ק. הספק זה אינו סביר בהתחשב בסלע הדולומיטי הקשה מסוג מיזי אֶחָמֹר, שבו נחצבה נקבת השילוח. לדעות השונות על הזמן שנדרש לחציבת נקבת השילוח ראו: גרוסברג (לעיל, הערה 2), עמ' 80.

8. תודתי לד"ר אורי מלמד על עזרתו בהבנת הפרשנות על פי טעמי המקרא.

9. משמעות המילה 'נחל' בפסוק זה (לפי שתי אפשרויות הקריאה) דומה להוראתה בעברית בת ימינו ומתייחסת לזרם המים עצמו, ולא כמשמעותה הרגילה במקרא, המתייחסת לאפיק בעמק שבין הרים, שבו לעתים זורמים מים, ולא לזרם המים. ראו: י' אליצור, 'נהר, נחל ו"נחל איתן"', **איגוד א**, תשס"ח, עמ' 5.

"הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד) ו"מוצא מימי גיחון העליון" (שם, ל)

משמעות הפסוקית לפי חלוקה זאת היא, שסתמו את "הנחל השוטף", שהוא זרם של מים רבים, שמקומו "בתוך הארץ". לפי קריאה זו המילה "השוטף" היא שם תואר, המתארת את הנחל כמלא במים רבים המציפים את גדותיו, ובדומה לשאר המקומות שבהם מופיע 'נחל שוטף' במקרא, כפי שהזכרנו בתחילת המאמר. משמעות זאת מעוררת קושי מול היעדרו של 'נחל שוטף' בקרבת ירושלים, והקושי לסתום נחל כזה. שתי אפשרויות הקריאה דלעיל באות לביטוי בתרגומים הקדומים ובפירושי המקרא.

השבעים והוולגטה תרגמו את "הנחל השוטף" על פי האפשרות הראשונה: "הנחל שזורם בתוך העיר" (השבעים) או "בתוך אמצע הארץ" (וולגטה),¹⁰ ובעקבותיהם הלכו תרגומים לועזיים שונים. גם התרגום הארמי לדברי הימים¹¹ תרגם באופן דומה: "וַיֵּת נַחְלָא דְנַגִּיד בְּמִצְיֵעוֹת אֶרְעָא דִּישְׁרָאֵל [= ואת הנחל שמושך (= שזורם) באמצע ארץ ישראל]"¹². מבין המפרשים המאוחרים נראה כי רד"ל¹³ ויהודה קיל¹⁴ פירשו לפי פיסוק טעמי המקרא. רד"ל פירש כי מהגיחון "היו יוצאין הנחל ושוטף בארץ חוץ לעיר", וקיל פירש שמימיו של הגיחון היו "שוטפים את נחל קדרון".

הפשיטתא¹⁵ תרגמה בדה"ב ל"ב, ד: "וְנַחְלָא דְרֹבָא דְאִית בְּגוֹ אֶרְעָא [= והנחלים הגדולים שיש בתוך הארץ]". התרגום יכול להתפרש לנחלים נושאי מים רבים, ועל כן משמעותו קרובה למשמעות של 'נחל שוטף' במקור העברי.¹⁶ משמעות זאת תואמת יותר את אפשרות הקריאה השנייה שלעיל מאשר את האפשרות הראשונה. רד"ק פירש: "הוא גיחון והיה אז מלא ושוטף וסתמו אותו". התיאור "מלא ושוטף" תואם את המשמעות הרגילה של "נחל שוטף" ועל כן נראה כי רד"ק פירש לפי אפשרות הקריאה השנייה שלעיל.

10. בשלושת המקראות האחרים שנזכר בהם 'נחל שוטף' (ישעיהו ל', כח; ס"ו, יב; ירמיהו מ"ז, ב) תרגמו השבעים והוולגטה במשמעות הרגילה של הביטוי: זרם מים או נחל המציפים את גדותיהם.
11. המקור לתרגומים הארמיים במאמר זה הוא כדלהלן: תרגום יונתן בן עוזיאל לספר ישעיהו הוא לפי **מקראות גדולות הכתר**, מ' כהן (מהדיר), רמת גן תשנ"ו. התרגום הארמי לשאר הספרים הוא לפי א' שפרבר, **כתבי הקדש בארמית** ב-ד, ליידין תשי"ט-תשכ"ח.
12. בשלושת המקראות האחרים שנזכר בהם 'נחל שוטף' (ראו לעיל, הערה 10) תרגם יונתן בן עוזיאל: "וַיֵּת נַחְלָא דְנַגִּיד", כמשמעותו בעברית (השוו ללשון חכמים: "כמעין המתגבר" – אבות פ"ב מ"ח; פ"ו מ"א).

13. ראו לעיל, הערה 5.

14. ראו: **פירוש דעת מקרא לספר דברי הימים**, ח"ב, ירושלים תשמ"ו.

15. תרגום הפשיטתא מובא לפי מהדורת ליידין: *The Old Testament in Syriac, According to the Peshitta Version*, Leiden 1972-1998. התרגום לירמיהו, שטרם יצא לאור במהדורת ליידין, נבדק על פי כתב יד אמברוזיאנוס.

16. בשלושת המקראות האחרים שנזכר בהם "נחל שוטף" (ראו לעיל, הערה 10) תרגמה הפשיטתא: "נחלא דגרף" – הנחל הגורף, השוטף.

2. משמעות תיאור המקום "בתוך הארץ"

המשמעות השכיחה בלשון המקרא של 'בתוך' היא 'בפנים', בניגוד ל'בחוץ'.¹⁷ אפשרות אחרת היא 'בפנים' בניגוד ל'פני השטח', ובמשמעות הדומה לזו של להיבלע בפנים¹⁸ (כמו השימוש המבדיל באנגלית בין in לבין within).

לפי המשמעות השכיחה של 'בתוך', תיאור הנחל שנסתם כנמצא "בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד) בא להבהיר כי נחל זה היה ממוקם בשטח הסמוך לירושלים – בארץ ירושלים – ולא במקום מרוחק יותר, וכך פירש גם יהודה קיל.¹⁹ תיאור זה מעלה שתי שאלות (לשתי האפשרויות לקריאת הפסוק שהוצגו לעיל): א. סתימת הנחל נועדה למנוע מים מן הצבא האשורי הצפוי לצור על ירושלים, ולכן ברור שמקומו היה באזור ירושלים (אך לא בתוך העיר, כפי שתרגם השבעים), ואזכור נקודה זו נראה מיותר – וכי היכן אמור הנחל להיות? האם ייתכן שהנחל זרם בחבל ארץ אחר ולמרות מרחקו מירושלים הוחלט לסתמו? ב. הנימוק בדבר מניעת מים מן הצבא האשורי הצפוי לצור על ירושלים, שניתן בסיפא של פסוק ד, מתייחס גם לסתימת המעיינות. בהכרח שאף הם היו ליד ירושלים, אך לגביהם אין הכתוב מציין את מקומם. מדוע אם כן נזכר רק מקומו של הנחל שנסתם ולא של המעיינות שנסתמו?

לפי המשמעות השנייה של 'בתוך', הנחל שנסתם זרם מתחת לפני הקרקע. כך אכן תורגם הפסוק לגרמנית על ידי רודולף,²⁰ ובעקבותיו הלכו קוהלר ובאומגרטנר במילונם בערך 'שטף'.²¹ היה זה אפוא נחל תת־קרקעי, שמקומו אינו נזכר במפורש בפסוק, כשם שגם מקומם של המעיינות אינו נזכר, מכיוון שברור מן ההקשר שמקומם היה ליד ירושלים.

פירוש "בתוך הארץ" לפי המשמעות השנייה מעורר קושי רב לפי האפשרות השנייה של קריאת הפסוק, שנזכרה לעיל ('נחל שוטף'), בגלל היעדרו של 'נחל שוטף' תת־קרקעי מלא במים בקרבת ירושלים (מלבד הקושי בסתימת נחל כזה). לעומת זאת, פירוש זה אפשרי לפי המשמעות הראשונה של קריאת הפסוק, שנזכרה לעיל (נחל ששוטף, זורם, בתוך הארץ), והוא מסתייע מן הממצא הארכאולוגי, שלפיו היה

17. ראו לדוגמה: "חֲמִשִּׁים צְדִיקִים בְּתוֹךְ הָעִיר" (בראשית י"ח, כד, כו); "וַיֵּלֶךְ יְהוֹשֻׁעַ... בְּתוֹךְ הָעֵמֶק" (יהושע ח', יג); "וַיָּבֹאוּ בְּתוֹךְ-הַמִּחְנֶה" (שם"א י"א, יא); "עָבַר בְּתוֹךְ הָעִיר בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלַם" (יחזקאל ט', ד).

18. ראו לדוגמה: "בְּתוֹךְ הַיָּם" (שמות י"ד, טז, כב); "דָּמַךְ יְהִיָּה בְּתוֹךְ הָאָרֶץ" (יחזקאל כ"א, לז).

19. ראו לעיל, הערה 14.

20. ראו: W. Rudolph, *Chronikbücher* (Handbuch zum Alten Testament I, 21), Tübingen 1955, p. 308.

21. ראו: L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, subsequently revised by W. Baumgartner and J.J. Stamm, with assistance from B. Hartmann et al., vol. 4, Leiden 1999, p. 1475.

"הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד) ו"מוצא מימי גיחון העליון" (שם, ל)

בירושלים זרם מים תת-קרקעי שזרם בתמידות לנחל קדרון ויכול היה לספק מים לצבא האשורי שבא לצור על העיר, כפי שיובהר להלן.

3. דה"ב ל"ב, ל

את חלקו הראשון של הפסוק – "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון" – ניתן לקרוא בשתי דרכים, הנחלקות ביניהן בפיסוק הטעמים. אפשרות א (מיוצגת בטעמי המקרא): חזקיהו סתם את המוצא העליון של מימי הגיחון:

וְהוּא יַחְזְקִיָּהוּ סֹתֵם אֶת-מוֹצֵא מִיְמֵי גִיחוֹן הָעֲלִיּוֹן

טעמי המקרא מסמנים פשטא במילה "גיחון", והיא יוצרת הפרדה בינה ובין המילה "העליון". לפיכך המילה "העליון" אינה מתייחסת למילה "גיחון" לבדה אלא לכל הביטוי "את מוצא מימי גיחון", או ליתר דיוק לגרעין השמני של הסמיכות, "מוצא" (צורת הנסמך). הפסוק מחולק כמתואר לעיל, ולפי קריאה זאת חזקיהו סתם את המוצא העליון של הגיחון, ולא את המוצא של ה"גיחון העליון". ה'מוצא' הוא מקור המים, הנביעה. גם בכתובת השילוח נמדד אורך המנהרה "מן המוצא אל הברכה", והכוונה למקור המים, וכך במקומות שונים במקרא. חזקיהו סתם אפוא את מקום יציאת המים ממערת הנביעה במפלס גבוה.

אפשרות ב (שנדחתה על ידי הטעמים): חזקיהו סתם את המוצא של "מימי גיחון העליון". כלומר, את הנביעה של ה"גיחון העליון". לפי קריאה זאת חלוקת הפסוק תהיה כלהלן:

וְהוּא יַחְזְקִיָּהוּ סֹתֵם אֶת-מוֹצֵא מִיְמֵי גִיחוֹן הָעֲלִיּוֹן

שתי אפשרויות הקריאה באות לביטוי בתרגומים הקדומים ובפירושי המקרא. הוולגטה תרגם לפי האפשרות הראשונה (חזקיהו סתם "את המוצא העליון של מי הגיחון"), ובעקבותיה הלכו תרגומים לועזיים אחדים. מבין המפרשים המאוחרים פירש כך 'מצודת דוד'. מכיוון שחזקיהו סתם את יציאת המים של הגיחון במפלס גבוה, ככל הנראה אל מפעל מים, ניתן להסיק כי היה גם 'מוצא תחתון' למעיין – מקום במפלס נמוך יותר שבו יצאו מים אל מפעל מים נוסף. כך אכן מעיד הממצא הארכאולוגי, כפי שיובהר להלן.

השבעים תרגם לפי האפשרות השנייה: "חזקיהו סתם את זרם המים של הגיחון העליון", ובעקבותיו הלכו חלק מהתרגומים הלוועזיים. בדומה לכך תרגמה הפשיטתא:

"דעינא עליתא [= של המעיין העליון]". כך נאמר גם במשנה העוסקת במעשיו של חזקיהו: "סתם מי גיחון העליון – ולא הודו לו" (פסחים פ"ד מ"ט).²² באופן זה פירשו מרבית המפרשים והחוקרים. מכיוון שחזקיהו סתם את ה"גיחון העליון" הסיקו רבים כי היה גם מעיין שנקרא 'גיחון תחתון' וחוקרים שונים זיהו אותו בקצה הדרומי של נקבת השילוח.

4. מסורת קריאתם של שני הפסוקים שלעיל

לכל אחד משני הפסוקים שלעיל ישנן שתי אפשרויות הבנה, ולכן גם שתי אפשרויות לסימון טעמי המקרא. אפשרויות אלו מיוצגות כאמור במסורת התנאית, בתרגומים הקדומים – השבעים, הפשיטתא והוולגטה – בטעמי המקרא ובפירושי המקרא.²³ עם זאת, בשני הפסוקים שלעיל אין מחלוקת בין בעלי המסורה, ועל כן מסתבר שפיסוקם, כפי שבא לביטוי בטעמי המקרא, משקף את הקריאה שהייתה מסורה בפי כול, ומייצג גם את הפרשנות שהייתה מקובלת על בעלי המסורה. מסורת קריאה זאת מתאשרת מן הממצא הארכאולוגי.

ג. הממצא הארכאולוגי

1. החלק הדרומי של תעלת השילוח (תעלה II)

תעלת השילוח, שנקראת גם תעלה II, עוברת לאורך תחתית המדרון המזרחי של עיר דוד מן הגיחון ועד הברכה שבקצה הדרומי של העיר (ראו איור מספר 1). ניתן לזהות בה שני חלקים:²⁴

22. משנה זו אינה אלא ברייתא. היא חסרה בכתבי היד קאופמן ופארמה דה רוסי 138 וחסרה גם בירושלמי. בבבלי המשנה אינה מובאת כמשנה אלא כברייתא בגמרא (פסחים נו ע"א), אך בכ"י מינכן היא מופיעה גם כמשנה וגם כברייתא בגמרא. מקבילות: ירושלמי פסחים פ"ט, לו ע"ג-ע"ד; נדרים פ"ו, מ ע"א; סנהדרין פ"א, יח ע"ד; בבלי ברכות י ע"ב. הביטוי "מי גיחון העליון" נזכר גם בפרקי דרבי אליעזר פרק כ (מהד' רד"ל, לעיל, הערה 5, מז ע"ב).

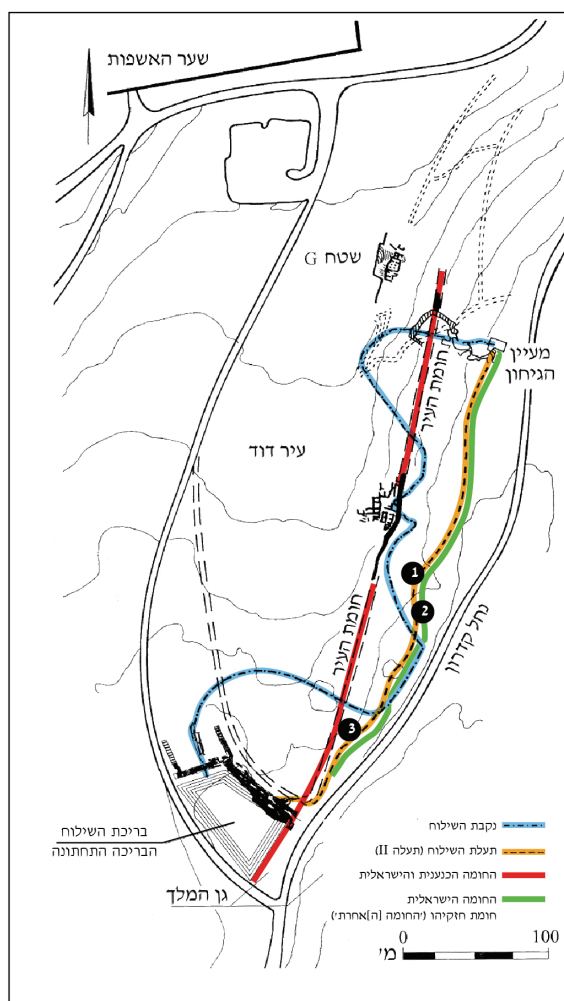
23. על קדמותן של מסורות התרגומים כמסורות יהודיות יכולים להעיד תרגום הפשיטתא, שמצאו העברי קרוב לנוסח המסורה, ותרגום הוולגטה, שהתבסס על מקור עברי שהיה כמעט זהה לנוסח המסורה. לביבליוגרפיה בנושא זה ראו: ע' טוב, 'התרגומים הארמיים, הפשיטתא, והוולגטה למקרא למול נוסח המסורה', בתוך: ר"י זר ו' עופר (עורכים), **ישראל – מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין**, ירושלים תשע"א, עמ' 319-334.

24. ראו: R. Reich and E. Shukron, 'Channel II in the City of David, Jerusalem: Some of its Technical Features and their Chronology', in: C. Ohlig et al. (eds.), *Cura Aquarum in Israel – Proceedings of the 11th International Conference on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Israel 7-12 May 2001*, Sieburg 2002, pp. 1-6. לסיכום המידע על תעלת השילוח ומחקרה ראו: ר' רייך וא'

"הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד) ו"מוצא מימי גיחון העליון" (שם, ל)

החלק הצפוני, עד למרחק של 190 מ' מהמעייין (ראו נקודה 1 באיור מספר 1), נחצב בתקופת הברונזה התיכונה ב (סביב שנת 1800 לפנה"ס) כתעלה שקורתה בגושי אבן גדולים. בקצה הדרומי שלה פנתה התעלה לנחל קדרון והמשיכה כתעלה פתוחה. יש להניח כי מי הגיחון זרמו אל ברכת אגירה בנחל קדרון; שם יכלו לשאוב את המים וגם להזריםם אל השטחים החקלאיים.

החלק הדרומי של תעלת השילוח – מנקודת הפנייה לנחל קדרון ועד הברכה שבקצה הדרומי של העיר, שאורכו קרוב ל-200 מ' – נחצב כמנהרה צרה ונמוכה כאלף



איור מספר 1: מפעלי המים בעיר דוד (מתוך: גרוסברג, לעיל, הערה 2, עמ' 73, איור 1. האיור נעשה לפי ר' רייך ואחרים, **אבני דרך בירושלים: מדריך לאתרי העתיקות**, ירושלים תשס"ט, עמ' 69. באדיבות רשות העתיקות ומכון מגלי"ם).

שוקרון, 'תעלה II בעיר דוד שבירושלים: מאפייניה הטכניים, תקופתה ותפקידה', **חידושים בחקר ירושלים** טו, תש"ע, עמ' 7-28.

שנה מאוחר יותר, בתקופה הישראלית, תקופת הברזל ב. במקום שבו פנו המים אל נחל קדרון נבנה קיר אבנים שחסם את דרכם. בחלק הדרומי של המנהרה, בשטח A של חפירות רייך ושוקרון (290-325 מ' מדרום לגיחון, ראו נקודה 3 באיור מספר 1), נמצא פיר היורד אל המנהרה, וסימני החציבה מעידים כי מהפיר נחצבה המנהרה לשני כיוונים – צפונה ודרומה.²⁵ נקודת מפגש של שתי קבוצות חוצבים נמצאה על ידי גם בחלק הצפוני של המנהרה, בשטח B של חפירות שילה (ראו נקודה 2 באיור מספר 1).²⁶ ממצאים אלו מעידים, כי החלק הדרומי של תעלת השילוח נחצב בשיטת הפירים. כלומר, תחילה נחצבו פירים (ייתכן שנעשה שימוש גם בפירים טבעיים), שדרכם ירדו למפלס המנהרה, ומהם היא נחצבה במקביל לשני כיוונים – צפונה ודרומה.

החציבה של החלק הדרומי של תעלת השילוח נעשתה בגישה שביכרה את המהירות על פני האיכות, לפחות בהשוואה עם נקבת השילוח. מה שתרגם בעיקר לקיצור משך החציבה של החלק הדרומי של תעלת השילוח היו קטעי החציבה הקצרים יחסית, כתוצאה משימוש בשיטת הפירים. גורם נוסף שתרגם לקיצור משך החציבה הוא מתאר המנהרה וממדיה. נחצבה מנהרה צרה ונמוכה בצורת האות V, שמותאמת לממדי החוצב – צרה בתחתיתה ורחבה כרוחב הכתפיים בחלקה העליון (ראו איור מספר 2). ממדי המנהרה של תעלת השילוח קטנים בהרבה מאלה של נקבת השילוח



איור מספר 2: החלק הדרומי של תעלת השילוח מדרום לנקודת המפגש בשטח B (צילום: אשר גרוסברג).

25. ראו: רייך ושוקרון, 'תעלה II בעיר דוד' (לעיל, הערה 24), עמ' 24.

26. ראו: גרוסברג (לעיל, הערה 2), עמ' 97-98.

"הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד) ו"מוצא מימי גיחון העליון" (שם, ל)

(ראו איור מספר 3), ולכן נפח החציבה של יחידת אורך ממוצעת בתעלת השילוח היה כמחצית מנפח החציבה של יחידת אורך זהה בנקבת השילוח. בהתאם לכך היה זמן החציבה קצר יותר. בנוסף לכך לא טיחו את תעלת השילוח, למעט מקומות בודדים שבהם התעלה חוצה סדקים או שברים בסלע, בעוד שנקבת השילוח טויחה לכל אורכה עד שני שליש מגובהה.

בזהירות המתבקשת מהיעדר ניסוי שישחזר את החציבה בסוג הסלע שבו נחצב החלק הדרומי של תעלת השילוח ובתנאי העבודה של אותם ימים, ובהסתמך על אומדן הזמן שנדרש לחציבת נקבת השילוח, ניתן לאמוד את הזמן שנדרש לחציבת החלק הדרומי של תעלת השילוח, שאורכו קרוב ל-200 מ', בכמה שבועות עד חודש של עבודה במשך כל שעות היממה.²⁷

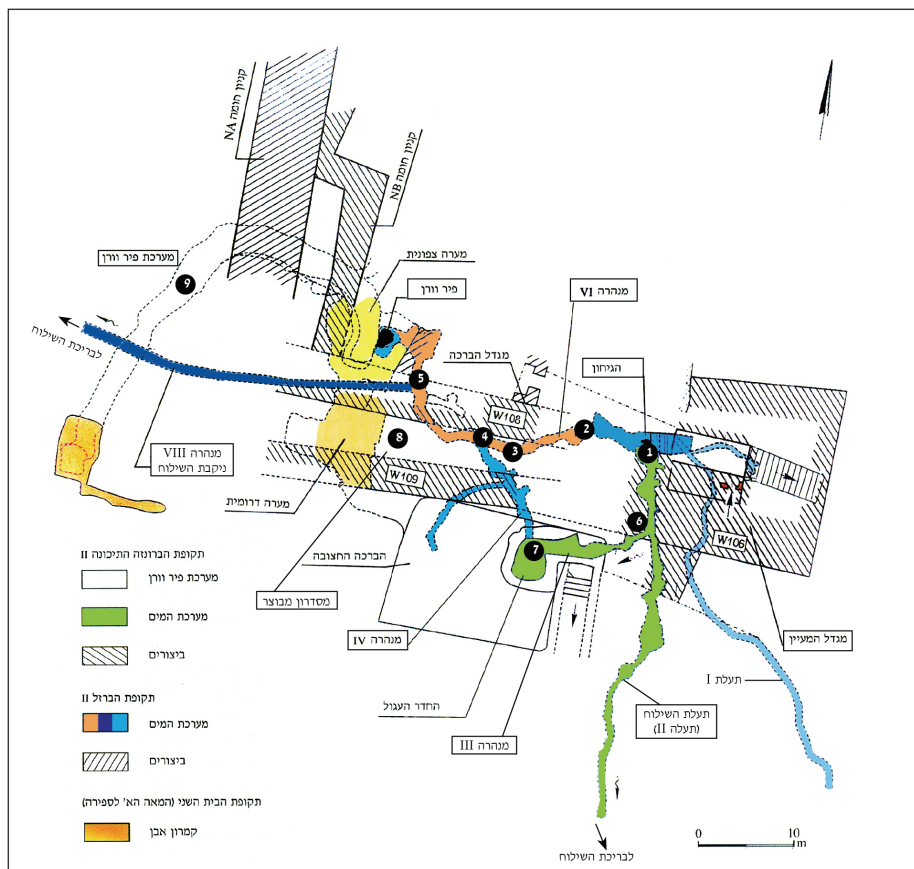


איור מספר 3: החלק הצפוני של נקבת השילוח (מנהרה VIII), מבט ממנהרה VI (צילום: אשר גרוסברג).

27. האומדן מתבסס על האומדן של סנה, ויינברגר ושל (לעיל, הערה 7), ולפי מרחק מרבי של 50 מ' בין הפירים (כאורכו של הקטע הארוך ביותר שלא נחקר), שהוא מרחק חציבה של 25 מ' מכל כיוון. כמו כן הונח כי הודות לקטעי החציבה הקצרים, הזמן שנדרש להחלפת המשמרות (שש ביממה) היה חצי שעה ולא שעה. ההתקדמות לאורכה של תעלת השילוח הייתה לכן קרוב למטר ביממה (0.6 מ"ק), בהשוואה לכ-35 ס"מ בנקבת השילוח (0.5 מ"ק). לחישוב המפורט ראו: גרוסברג (לעיל, הערה 2), עמ' 100-101.

2. המנהרה המחברת את הגיחון עם תחתית פיר וורן

מעייין הגיחון מחובר עם תחתית פיר וורן במנהרה שמכונה מנהרה VI (ראו איור מספר 4). אורכה כ-24 מ' וגובהה הממוצע כ-2 מ'. סמוך לפיר וורן, במקום שנמצא בו היום קיר שחוסם את המעבר אל הפיר (כ-20.6 מ' מתחילת המנהרה וכ-2.5 מ' מהמערה שבתחתית הפיר; ראו נקודה 5 באיור מספר 4), מסתעפת ממנה מנהרה VIII, שאורכה 512.5 מ' ודרכה זורמים מי הגיחון אל ברכת השילוח (ראו איור מספר 1). המנהרה מסתיימת בברכה קטנה, שהיא חלק מברכת השילוח של התקופה הביזנטית, וממנה זרמו המים דרומה במרכז העמק אל הברכה שהייתה בקצה העמק המרכזי,



איור מספר 4: תכנית השרידים והמנהרות בקרבת הגיחון (מתוך: גרוסברג, לעיל, הערה 2, עמ' 87; באדיבות רוני רייך, אלי שוקרון ומכון מגלי"ם).

"הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד) ו"מוצא מימי גיחון העליון" (שם, ל)

במקום שבו נחשפה ברכת השילוח המדורגת מימי הבית השני.²⁸ שתי מנהרות אלה מהוות את נקבת השילוח, המכונה גם נקבת חזקיהו, שאורכה 533 מ'. מפלסה של נקבת השילוח נמוך מזה של תעלת השילוח, ועם חציבתה היא משכה אליה את כל מי הגיחון, ייבשה את תעלת השילוח והוציאה אותה מכלל שימוש.

במנהרה VI ניתן להבחין בשני שלבים (ראו איור מספר 5, שמקומו נקודה 3 באיור מספר 4).²⁹ בשלב הראשון נחצבה מנהרה נמוכה ורחבה – גובהה כ-1.6-1.7 מ'



איור מספר 5: הקטע המזרחי של מנהרה VI, מבט למזרח. שימו לב להבדל בין החלק התחתון הרחב לבין החלק העליון הצר (צילום: אשר גרוסברג).

28. היום זורמים המים אל נחל קדרון בתעלה העוברת למרגלות המצוק הדרומי של עיר דוד. תעלה זאת היא מימי הבית השני ושימשה כתעלת ההזנה של ברכת השילוח. ראו: R. Reich and E. Shukron, 'On the Original Length of Hezekiah's Tunnel: Some Critical Notes on David Ussishkin's Suggestions', in: A.M. Maeir and P. de Miroschedji (eds.), *"I Will Speak the Riddles of Ancient Times" – Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of his Sixtieth Birthday* 2, Winona Lake 2006, pp. 795-800; א' שוקרון ור' רייך, 'שרידים חדשים מן הרחוב המדורג העולה מבריכת השילוח להר הבית', **מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה** 2, תשס"ז, עמ' 15.

29. ראו: וינסאן (לעיל, הערה 3), עמ' 31, 61, 63; ר' רייך וא' שוקרון, 'מערכת המנהרות והחציבות הסמוכות למעיין הגיחון, ירושלים', **חידושים בחקר ירושלים** ד, תשנ"ט, עמ' 5-13.

ורוחבה כ-70-110 ס"מ. בשלב השני הגביהו את המנהרה בכ-40-60 ס"מ וגובהה הגיע לכ-2 מ' בממוצע. החלק העליון המוגבה צר מהחלק התחתון ורוחבו כ-40-55 ס"מ. יחד עם החלק התחתון קיבלה המנהרה מתאר של צוואר בקבוק. הגבהת התקרה לא נעשתה בקטע המערבי של המנהרה, שנמצא מעבר לקיר החוסם היום את המעבר לתחתית פיר וורן. ההבדל בין שני השלבים במנהרה VI ניכר בכיווני החציבה השונים שלהם וגם בסיתות העדין יותר של החלק העליון, שמעיד על עבודה קפדנית יותר. מפלס רצפת הסלע של מנהרה VI נמוך ממפלס הרצפה של מנהרה VIII בכחצי מטר, ועל כן המים במנהרה VI עמוקים יותר מאשר במנהרה VIII. בעבר היה מפלס הרצפה של שתי המנהרות אחיד, אך שכבת המלט שהונחה על רצפת הסלע של מנהרה VI כדי להגביה ולהשוותה עם זו של מנהרה VIII הוסרה בחפירות מ' פארקר.³⁰ את החציבה של מנהרה VI תיארכו רוני רייך ואלי שוקרון לשנת 800 לפנה"ס בקירוב.³¹ לדעתם נחצבה מנהרה VI יחד עם מנהרה VIII כחלק ממפעל המים של נקבת השילוח. בתחילה נחצבה מנהרה רחבה ונמוכה, אך לאחר שיצרו את החיבור עם המעיין הגביהו את התקרה של מנהרה VI לגובה התקרה של מנהרה VIII. לשיטתם קדמה חציבתה של נקבת השילוח למסע סנחריב ליהודה בכמאה שנה. לדעתי, שני השלבים של מנהרה VI שייכים לשני מפעלי מים שלא נעשו ברצף זה אחר זה וגם לא על פי אותו תכנון. האחד – חיבור של מעיין הגיחון עם תחתית פיר וורן, והשני – חציבת מנהרה VIII (נקבת השילוח). כך סבר כבר וינסאן,³² אך דעתי שונה בכמה פרטים, כפי שמתקבל מהממצאים הארכאולוגיים של השנים האחרונות. במפעל המים הראשון נחצב החלק הנמוך והרחב של מנהרה VI (בשלב זה נחצבה גם מנהרה IV). כתוצאה מכך מילאו המים את מנהרה VI, ומפלסם בפיר וורן עלה לגובה המים בתעלת השילוח – כ-2.5 מ' מעל בסיס הפיר היום. גובה זה של המים בפיר, שצורתו אינה סדירה, הקל על השאיבה ממנו. זמנו של מפעל מים זה, כפי שתיארכוהו רייך ושוקרון, הוא שנת 800 לפנה"ס לערך. במועד זה הזינו מי הגיחון במקביל שני מפעלי מים באמצעות שתי יציאות שנמצאות במפלסים שונים. דרך

30. ראו: וינסאן (לעיל, הערה 3), עמ' 31. על מילוי המלט ראו שם, עמ' 47, 51, 61-62, 64.

31. ראו: ר' רייך וא' שוקרון, 'מבט חדש על תאריך חציבתה של נקבת השילוח', **מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה** 6, תשע"א, עמ' 53-69; R. Reich and E. Shukron, 'The Date of the Siloam', *Tunnel Reconsidered*, Tel Aviv 38, 2011, pp. 147-157.

32. ראו: וינסאן (לעיל, הערה 3), עמ' 61, 63-64. גם 'י' שילה סבר כי מנהרה VI היא מפעל המים שנועד לחבר את הגיחון עם פיר וורן ואילו נקבת השילוח מאוחרת לו, אולם הוא לא התייחס לשני השלבים של מנהרה VI. ראו: 'י' שילה, **חפירות עיר דוד א', 1982-1978, דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה**, ירושלים תשמ"ד, עמ' יח-יט; הנ"ל, ערך 'ירושלים', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל ב**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 623-625. להסבר נרחב של שני מפעלי המים ראו: גרוסברג (לעיל, הערה 2), עמ' 88-95.

"הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד) ו"מוצא מימי גיחון העליון" (שם, ל)

היציאה העליונה ('המוצא העליון' – ראו איור מספר 6, שמקומו נקודה 1 באיור מספר 4) הזינו המים את תעלת השילוח, ואילו דרך היציאה התחתונה ('המוצא התחתון' – ראו איור מספר 7, שמקומו נקודה 2 באיור מספר 4) הזינו המים את מנהרה VI ואת פיר וורן.

השלב השני של מנהרה VI, שבו הגביהו את תקרת המנהרה וגם הרימו את מפלס הרצפה שלה והשוו אותו עם מפלס הרצפה של מנהרה VIII, נעשה לדעתי בימי חזקיהו יחד עם חציבת מנהרה VIII (נקבת השילוח), שראשיתה סמוך לקצה המערבי של מנהרה VI (נקודה 5 באיור מספר 4). עם השלמתה של נקבת השילוח היא משכה אליה את כל מי הגיחון וייבשה את תעלת השילוח.

ד. פרשנות הכתובים על פי טעמי המקרא והממצא הארכאולוגי

1. החלק הצפוני של תעלת השילוח – "הנחל השוטף בתוך הארץ"

לפי דה"ב ל"ב, ד, על פי השבועים והוולגטה וקריאתם של בעלי המסורה המיוצגת בטעמי המקרא, סתמו את "הנחל – השוטף בתוך הארץ". כלומר, את הנחל שזורם בתוך הארץ, ולא את "הנחל השוטף". זרם מים זה הוא לדעתי מי הגיחון שזרמו



איור מספר 6: 'המוצא העליון' של הגיחון: ראשיתה של תעלת השילוח (הפתח בצד ימין, מעל המדרגה השישית), מבט למזרח ממערת הנביעה של הגיחון (צילום: אשר גרוסברג).

מתחת לפני הקרקע בחלק הצפוני של תעלת השילוח ופנו ממנה אל נחל קדרון.³³ חלק זה היה מנהרה, שפעלה במשך יותר מאלף שנה לפני ימי חזקיהו, וזרימת המים הקבועה בה הייתה לתושבי ירושלים כנחל זורם אך לא כ'נחל שוטף' שממיו מציפים את גדות הנחל. הממצא הארכאולוגי מאשש קריאה זאת, וגם מעיד כי את המילים "בתוך הארץ" יש להבין לפי המשמעות השנייה של 'בתוך' שהוסברה לעיל, הדומה לזו של להיבלע בפנים. כלומר, היה זה נחל תת-קרקעי, שיצא לפני השטח וזרם לנחל קדרון. מכיוון שהצבא האשורי יכול היה להשתמש במים הזורמים בנחל קדרון בעת המצור על ירושלים, החליט חזקיהו להטותם אל העיר. הטיית המים היא 'סתירת' הנחל השוטף.

'סתירת' החלק הצפוני של תעלת השילוח נעשתה על ידי חציבת המנהרה של החלק הדרומי של תעלת השילוח, שהיטתה את מי הגיחון אל הברכה הנמצאת בקצה



איור מספר 7: 'המוצא התחתון' של הגיחון: פתחה של מנהרה VI ונקבת השילוח בדופן המערבית של מערת הנביעה של הגיחון. שימו לב לחלק הכהה שראשו בגובה פני המים בתעלת השילוח (צילום: אשר גרוסברג).

33. כמה חוקרים זיהו את "הנחל השוטף בתוך הארץ" עם תעלת השילוח כולה, מבלי להתייחס לשני חלקיה (מתוך הנחה שהם בני אותה תקופה), ואת סתירת הנחל ייחסו לחסימת הקטע הראשון שלה, שנעשה בתקופת הברזל ב – ראו לעיל, הערה 3.

העמק המרכזי, וחסימת המקום שבו פנו המים לנחל קדרון בקיר אבנים. על ידי פעולה זאת מנעו מים מהאויבים וגם דאגו להספקת מים לתושבי העיר.

חציבת החלק הדרומי של תעלת השילוח מתוארת בדה"ב (ל"ב, ד) מנקודת המבט של מניעת מים מהצבא האשורי: "לְמָה יָבוֹאוּ מַלְכֵי אֲשׁוּר וּמָצְאוּ מִיָּם רַבִּים". אותה פעולה מתוארת בישיעיהו (כ"ב, ט) מנקודת המבט של תושבי העיר: "וְתִקְבְּצוּ אֶת מִי הַבְּרֶכָה הַתַּחְתּוֹנָה".³⁴ ביטוי זה משקף את הספקת המים הסדירה של מי הגיחון לברכה התחתונה, שקודם לכן אגרה רק מי גשמים. על פי הסבר זה יש לזהות את מקומה של "הברכה התחתונה" בקצה העמק המרכזי, בברכת אל-תמרא של היום, שאליה מגיעה תעלת השילוח ובה נחשפה ברכת השילוח של ימי הבית השני, כפי שהציעו חוקרים שונים. השימוש החריג היחיד במקרא בשורש 'קבץ' לפעולה של איסוף מים, בישיעיהו כ"ב, ט, בא כנראה לרמז לעובדים הרבים שגויסו לעבודה, כפי שנאמר בדה"ב (ל"ב, ג): "וַיִּקְבְּצוּ עִם רַב".³⁵ עובדים אלה הם צוותי העבודה הרבים שגויסו לחציבת המנהרה של החלק הדרומי של תעלת השילוח ולחזוק ביצורי העיר. הם ירדו בפירים ומכל פיר חצבו את המנהרה לשני כיוונים. השימוש בצוותי העבודה הרבים קיצר את זמן חציבת המנהרה, והדבר היה הכרחי בגלל האיום הממשי של מצור מצד הצבא האשורי, שכבר פלש ליהודה. כפי שנאמר לעיל, ניתן לשער בזהירות המתאימה כי החלק הדרומי של תעלת השילוח נחצב תוך כמה שבועות עד חודש.

על תעלת השילוח הגן חזקיהו על ידי בניית חומה במקביל לה, מהמצוק שבדרום העיר ועד מעיין הגיחון. כמה קטעים של החומה נחשפו בחפירות הארכאולוגיות, ונראה שיש לזהותה עם החומה ה"אחרת" שבנה חזקיהו, שנזכרת בפסוק ה: "וְלַחֲנוּצָה הַחוּמָּה אַחֶרֶת".³⁶ לבניית החומה השתמשו באבנים שנלקחו מבתי השכונה הסמוכה,

34. חז"ל דרשו את החלק הראשון של פרק כ"ב בישיעיהו ("משא גיא חזיון") על חורבן הבית הראשון (תענית כט ע"א; איכה רבה פתיחתא כד, מהד' בובר עמ' 23-24), אף שאת החלק השני של הפרק – התוכחה לשבנא – קישרו חז"ל עם מצור סנחריב (סנהדרין כו ע"א). מאידך גיסא, לפי לשונות הכתובים מכוון המשא לימי פלישת סנחריב ליהודה, כפי שפירשו שד"ל וע' חכם (פירוש דעת **מקרא לספר ישעיהו**, ח"א, ירושלים תשמ"ד, עמ' רלג), וכך נקטנו כאן.

35. נראה כי הקושי הנובע מהשימוש בשורש 'קבץ' לאיסוף מים עמד לפני יונתן בן עוזיאל, שתרגם: "וַיִּקְבְּצוּ יָת עֲמָא לְמִי בְּרִיכְתָּא אֶרְעֵיתָא [= ואספתם את העם אל מי הברכה התחתונה]". רש"י הביא את תרגום יונתן בן עוזיאל וכתב שהאנשים נאספו בברכה כי שם הייתה נקודת התורפה של העיר. שימוש חריג הפוך בשורש 'קוה' – בהקשר להתקבצות אנשים בירושלים – נמצא בירמיהו ג', יז: "וַיִּנְקְוּ אֶלֶיָּהּ כָּל הַגּוֹיִם". גם כאן נועד השימוש החריג להבליט את המסר: הגויים יתקבצו לירושלים כמעט מאליהם, כמו שמים נקווים אל מקום נמוך.

36. חומה זאת נמצאת במרחק של כ-30 מ' ממזרח לחומת העיר והיא הוסיפה לה שטח של כ-6-7 דונם. החומה הייתה אפוא חומה קדמית לעיר, כפי שתרגם השבעים: "ומחוץ, חומה אחרת, קדמית", ודומה לו התרגום הארמי: "וּמִן לְבָרָא דְשׁוּקָא שׁוּקָא חוּרְנִיתָא [= ומחוץ לחומה חומה אחרת]". השטח שנוסף לעיר הוא, ככל הנראה, המקום המכונה "בֵּין הַחֲמִיתִים", שנזכר לראשונה

שנהרסו, כפי שנאמר בישעיהו (כ"ב, י): "וְאֵת בְּתֵי יְרוּשָׁלַם סִפְרָתָם וְתִתְּצוּ הַבָּתִּים לְבַצֵּר הַחוֹמָה", וכפי שביאר המדרש: "מלמד שהיו נותצין בתיהם ומסיפין על החומה".³⁷ כך ביארו גם פרשני מקרא רבים.

מפעלו של חזקיהו להגנת ירושלים מתואר גם בספר בן סירא: "יחזקיהו חָזַק עִירוֹ בַּהֲטוֹת אֶל תּוֹכָהּ מִיִּם נִיחָצָב כְּנַחֲשֵׁת צוּרִים" (מח, כב-כג [17], מהד' מ"צ סגל, ירושלים תשי"ט²). תיאור זה אינו יכול להתייחס לנקבת השילוח, כפי ההסבר הרווח, מכיוון שנקבת השילוח רק החליפה את תוואי הולכת המים מהגיחון אל 'הברכה התחתונה' אך לא היטתה את המים למקום אחר, כפי שנאמר בבן סירא. נראה על כן כי התיאור של בן סירא מכוון לחסימת מהלך המים מהחלק הצפוני של תעלת השילוח אל נחל קדרון ולהטייתם אל תוך העיר באמצעות החלק הדרומי של תעלת השילוח, כפי שהוסבר לעיל.

מי הגיחון הזורמים בתעלות פתוחות מהחלק הצפוני של תעלת השילוח אל השטחים החקלאיים בנחל קדרון הם לדעתי "מִי הַשִּׁלַח הַהֲלָכִים לְאֵט" (ישעיהו ח', ו), שנזכרים בימי אחז, אביו של חזקיהו. את השימוש בשורש 'שלח' בהקשר למים הזורמים בתעלות לשטחים חקלאיים אנו מוצאים במקומות נוספים במקרא. כך ביחזקאל ל"א, ד: "וְאֵת תְּעֻלְתֶּיהָ שְׁלַחָהּ אֶל כָּל עֲצֵי הַשָּׂדֶה", ובשה"ש ד', יג: "שְׁלַחֲךָ פָּדֶס רְמוֹנִים". לאחר שמים אלה הוטו על ידי חזקיהו מהתעלות הזורמות בנחל קדרון אל 'הברכה התחתונה' ונאגרו בה, הם גרמו לשינוי שמה כעבור זמן: בימי נחמיה – "בְּרֶכֶת הַשִּׁלַח" (נחמיה ג', טו); בסוף ימי הבית השני – "ברכת השילוח" (יוחנן ט', ז) והקיצור "שילוח", שמצוי בכתבי יוסף בן מתתיהו³⁸ ובמקורות חז"ל.³⁹ משמעותם של שמות אלו היא: הברכה שנאגרים בה מי השילוח.

בישעיהו כ"ב, יא, לאחר הפסוק המוסר על בניית החומה. לביבליוגרפיה לממצא הארכאולוגי של החומה, להרחבה של ההסבר הניתן כאן ולשלילת הזיהוי של החומה ה"אחרת" עם 'החומה הרחבה' שחשף נ' אביגד ברובע היהודי, ראו: א' גרוסברג, 'מתי נחצבה "נקבת חזקיהו" ומקומם של בין החומותיים והמכתש', **מחקרי יהודה ושומרון** ט, תש"ס, עמ' 63-74; הנ"ל, 'כיצד התכונן חזקיהו למצור סנחריב?', **חידושים בחקר ירושלים** יא, תשס"ו, עמ' 113-128; הנ"ל (לעיל), הערה (2), עמ' 81.

³⁷ איכה רבה פתיחתא כד, מהד' בובר עמ' 24. בפירוש זה תומך הממצא הארכאולוגי של הרס השכונה הסמוכה בסוף המאה השמינית לפנה"ס ושל האבנים הקטנות שמהן בנוי החלק העליון של החומה – ראו בהפניות הביבליוגרפיות שבסוף ההערה הקודמת.

³⁸ **מלחמת היהודים** ב, 340, ועוד.

³⁹ סוכה פ"ד משניות ט-י ועוד.

2. המוצא העליון והמוצא התחתון של הגיחון – תחילתן של תעלת השילוח ונקבת השילוח

כאמור לעיל, סביב שנת 800 לפנה"ס, קודם לימי חזקיהו, זרמו מי הגיחון ממערת הנביעה לשני מפעלי מים: במפלס גבוה לתעלת השילוח ובמפלס נמוך לתחתית פיר וורן באמצעות מנהרה VI.

לפי דה"ב ל"ב, ל, על פי הוולגטה וקריאתם של בעלי המסורה המיוצגת בטעמי המקרא, חזקיהו סתם את 'המוצא העליון' של מי הגיחון. מקום זה, כפי שהציע דן גיל,⁴⁰ הוא מקום יציאת המים אל תעלת השילוח (ראו נקודה 1 באיור מספר 4). 'המוצא התחתון' הוא לדעתי מקום יציאת המים אל מנהרה VI ואל תחתית פיר וורן (ראו נקודה 2 באיור מספר 4). דרך המוצא התחתון ומנהרה VI הזרים חזקיהו את המים אל עיר דוד באמצעות נקבת השילוח (מנהרה VIII) שאותה חצב. הסתיימה של 'המוצא העליון' נעשתה על ידי חסימת הקטע הראשון של תעלת השילוח, כפי שפירשו כמה מחוקרי ירושלים וכפי שנמצא בחפירות של מ' פארקר,⁴¹ והמים הוזרמו אל נקבת השילוח, שנמצאת במפלס נמוך יותר.

משמעות המשך הפסוק היא כדלהלן: "וַיִּשְׁרָם" = הובילם – את המים – בדרך ללא מכשולים; "למטה-מערבה" = במפלס הנמוך של מנהרה VI ובכיוון מערב (הקטע הראשון של נקבת השילוח – מנהרה VI וראשיתה של מנהרה VIII – הוא בכיוון מערב); "לעיר דוד" = היעד הסופי של הנקבה ומקום סיומה. באופן דומה תרגם הוולגטה כי המים הופנו "מתחת לקרקע בכיוון מערב עיר דוד", ולפי התרגום הארמי הובלו המים "בְּמִרְזָבִין מְלָרַע לְמִישֵׁר קֶרְתָּא דְּדָוִד [= בצינורות מתחת למישור עיר דוד]".

במל"ב (כ', כ) נזכר מפעל מים שעשה חזקיהו: "וַיִּתֵּר דָּבָרִי חֲזַקְיָהוּ וְכָל גְּבוּרָתוֹ וַאֲשֶׁר עָשָׂה אֶת הַבְּרִכָּה וְאֶת הַתְּעָלָה וַיָּבֵא אֶת הַמַּיִם הָעִירָה...". מקובל לזהות מפעל מים זה עם נקבת השילוח. "הברכה" יכולה להיות ברכה שנבנתה ליד הקצה הדרומי של הנקבה, במקום שבו נמצאת היום ברכה קטנה, שהיא חלק מברכת השילוח של התקופה הביזנטית, כדי לאפשר גישה למים לצורך שאיבתם.

40. D. Gill, 'The Geology of the City of David and its Ancient Subterranean Waterworks', in: D.T. Ariel and A. De Groot (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985* 4 (Various Reports), Jerusalem 1996, p. 25.

41. ראו לעיל, הערה 3.

ה. מתי נחצבה נקבת השילוח?

שלוש אפשרויות הועלו בנוגע למועד חציבתה של נקבת השילוח בימי חזקיהו:⁴²

- א. קודם למסע סנחריב ליהודה. אולם, לדעת כמה מהחוקרים הושלמה הנקבה רק בעת מסע סנחריב ליהודה ותחת האיום של המצור הצפוי – על הקושי בהסבר זה לדעת הסוברים כי חציבת הנקבה מתוארת לא רק בדה"ב ל"ב, ל אלא גם בפסוק ד שם, כתבנו לעיל. אם הנקבה הושלמה קודם למסע סנחריב ליהודה, הרי שפסוק ד מתאר מאורע שקרה קודם למסע זה, בעוד שעל פי העדות המקראית בפסוקים א-ב פסוק ד עוסק במעשים שנעשו לאחר שסנחריב כבר צר על ערי יהודה ותחת איום ממשי של מצור קרב. בנוסף לכך, על פי הסבר זה חציבת הנקבה הייתה גורם מהותי בעמידתה של ירושלים כנגד הצבא האשורי, בעוד שבפסוק ל (וגם במל"ב כ', כ) אין המקרא יוצר כל זיקה בין חציבת הנקבה לבין העמידה כנגד צבא סנחריב. גם העדות המקראית על החשש של חזקיהו מפני הספקת מים לאויבים שוללת את האפשרות שהנקבה הושלמה קודם למסע סנחריב ליהודה. אם נקבת השילוח הייתה פעילה באותם ימים, מי הגיחון זרמו דרכה אל תוך העיר, אל 'הברכה התחתונה', ולא היה מקום לחשש שהאויבים ייהנו מן המים.
- ב. בעת מסע סנחריב ליהודה – אפשרות זאת היא הרווחת ביותר בספרות. לעיל שללנו אפשרות זאת גם מנימוקים הקשורים לטקסט המקראי, גם בגלל הממצא הארכאולוגי וגם בגלל הזמן הקצר שלא אפשר הוצאה לפועל של מפעל מים כה גדול.
- ג. לאחר מפלת צבא סנחריב והסתלקותו מירושלים – שתי סיבות אינן מאפשרות לקבל אפשרות זאת: 1. ממאורע זה עד למותו של חזקיהו עברו שלוש שנים. זמן זה היה קצר מכדי להוציא לפועל את חציבת נקבת השילוח (מנהרה VIII) שלה

42. להרחבה ולדיון באפשרויות אלו ראו: גרוסברג (לעיל, הערה 2), עמ' 80-83. יש סוברים כי נקבת השילוח לא נחצבה בימי חזקיהו. לדעת רוני רייך וואלי שוקרון (לעיל, הערה 31) נחצבה הנקבה סביב שנת 800 לפנה"ס, כמאה שנה לפני מסע סנחריב ליהודה – בסוף ימי יואש מלך יהודה. לדעתם הפעולה המתוארת בדה"ב ל"ב, ד מתייחסת לחסימת מפעל המים הכנעני – תעלת השילוח, שהייתה יבשה ממים, על ידי סתימת הקטע הראשון שלה הסמוך לגיחון, מכיוון שהיא הייתה נקודת חולשה בהגנה על העיר. במאמר בעברית הם מסבירים כך גם את פסוק ל. אולם, אין הם מסבירים כיצד הסיפא של הפסוק "ויישרם למטה מערבה לעיר דויד" מתיישבת עם הסבר זה. קיים גם הקושי שעליו עמדתי לעיל בדבר ייחוס שני פסוקים לאותו מפעל מים. לפי דעתם של סנה, ויינברגר ושלו (לעיל, הערה 7), נקבת השילוח נחצבה בימי מנשה (לאור חוסר האפשרות להשלים מפעל כה גדול בעת מסע סנחריב, וגם לא בשלוש השנים האחרונות לשלטון חזקיהו – לאחר מפלת סנחריב). את מפעל המים שמתואר בדה"ב ל"ב, ל וגם את המתואר בפסוק ד (סתימת הנחל השוטף) הם מייחסים לחציבת החלק הדרומי של תעלת השילוח, ומאורע זה מתואר אפוא פעמיים. על הקשיים בכפילות זאת עמדתי לעיל.

נדרשו, על פי האומדן של סנה, ויינברגר ושלו שהובא לעיל, לפחות שש שנות עבודה 'רגילות' – בשעות האור בלבד (גם אם נניח שעבדו כל שעות היממה והזמן שנדרש יפחת לשלוש שנים, התכנון וההיערכות דרשו זמן נוסף);⁴³ 2. מדוע זנחו את תעלת השילוח, שעברה בתחום המבוצר של העיר, ובמקום לשפר את החלק הדרומי שלה (הרחבתו, הגבהתו וטיוחו) ואת ההגנה עליה העדיפו להתחיל במפעל מים חדש, שמורכבותו והיקף העבודה בו גדולים פי כמה?

דחיית שלוש האפשרויות שלעיל והזמן הרב שנדרש לחציבת נקבת השילוח מביאים למסקנה, כי חזקיהו החל בחציבה של הנקבה כמה שנים קודם למסע סנחריב ליהודה, אך מפעל המים הסתיים רק לאחר מפלת צבא סנחריב. ייתכן שההחלטה על מפעל מים זה הייתה קשורה למרידה של חזקיהו באשור בשנת 705 לפנה"ס וחששו מפעולת עונשין מצד אשור, אך הדברים אינם יוצאים מגדר השערה. בתקופה זו היה קיים רק החלק הצפוני של תעלת השילוח, ואילו המקום שעובר בו החלק הדרומי של התעלה היה אז מחוץ לתחום המבוצר של העיר. לכן נבחר למפעל המים מהלך מוגן הרבה יותר – בבטן ההר – ומסתבר שגורם הזמן לא היה אילוץ מכריע בהחלטה.

בעת פלישת סנחריב ליהודה בשנת 701 לפנה"ס טרם הושלמה נקבת השילוח. מי הגיחון זרמו לנחל קדרון, ולכן היה חשש שהצבא האשורי ישתמש במים אלה. בגלל האיום המוחשי של מצור מצד הצבא האשורי, שיכול היה לצור על ירושלים תוך זמן קצר (צבא סנחריב חנה בלכיש), לא ניתן היה להשלים את חציבת נקבת השילוח, וחזקיהו נדרש לפתרון אחר שניתן היה לסיימו תוך זמן קצר. פתרון זה היה חציבת החלק הדרומי של תעלת השילוח והטיית המים באמצעותו אל 'הברכה התחתונה'. על תעלת השילוח הגן חזקיהו על ידי בניית חומה במקביל לה, היא החומה ה"אחרת", שנזכרת בדה"ב ל"ב, ה, ולבנייתה השתמשו באבנים שנלקחו מהבתים בשכונה הסמוכה לה, שנהרסו (ישעיהו כ"ב, י).

לאחר מפלת צבא סנחריב יכול היה חזקיהו להשאיר את המצב הקיים, שבו זורמים מי הגיחון אל 'הברכה התחתונה' דרך תעלת השילוח, ובמידת הצורך לשפר את מפעל המים הזה ואת ההגנה עליו. אולם, מסתבר כי חזקיהו החליט לזנוח את תעלת השילוח ולהשלים את חציבת נקבת השילוח. הסיבות לכך יכולות להיות העמל הרב שהושקע בה והימצאה בשלב מתקדם של העבודה ואולי אף קרוב לסיום, ומהלכה המוגן יותר בבטן ההר (תעלת השילוח נחצבה סמוך מאוד לפני הסלע, ועצמת החומה שהגנה עליה נפלה מזו של החומה שקדמה לה במזרח). משהושלמה הנקבה, שמפלסה

43. ראו לעיל, הערה 7, וראו שם את הקושי בקבלת האומדנים הנמוכים יותר. סנה, ויינברגר ושלו אמדו בשנה נוספת את הזמן שנדרש לתכנון ולהיערכות, לחציבת החלק המזרחי של מנהרה VI, שיצר את החיבור עם מעיין הגיחון, וליצירת הקשר עם פיר וורן (מתוך הבנה שמנהרה VI על שני שלביה נחצבה יחד עם מנהרה VIII), ומכאן האומדן של ארבע שנים שנזכר לעיל.

נמוך יותר, היא שבתה את מי הגיחון וייבשה את תעלת השילוח, כפי שהיא מוכרת לנו היום. מעשה זה אירע לאחר שהתגשמה הנבואה להצלת העיר, וייתכן שלכן "לא הודו לו חכמים" על מעשה זה (פסחים פ"ד מ"ט).

ו. סיכום

בדה"ב ל"ב נזכרים שני מפעלים שעשה חזקיהו בתחום של הספקת המים לירושלים. המפעל הראשון נעשה במסגרת ההכנות של חזקיהו למצור אפשרי של צבא סנחריב, ובו סתמו את "הנחל השוטף בתוך הארץ" (דה"ב ל"ב, ד). לפי השבועים והוולגטה ולפי קריאתם של בעלי המסורה המיוצגת בטעמי המקרא, סתמו את "הנחל – השוטף בתוך הארץ", כלומר, את זרם המים התת-קרקעי. זרם מים זה הוא לדעתי מי הגיחון שזרמו מתחת לפני הקרקע בחלק הצפוני של תעלת השילוח ופנו ממנה אל נחל קדרון, וקרוב לוודאי שנאגרו בברכה ושימשו גם להשקיית השטחים החקלאיים בנחל. מי הגיחון הזורמים בתעלות פתוחות בנחל קדרון אל השטחים החקלאיים הם שמכונים בישעיהו ח', ו: **"מִי הַשִּׁלַח הַהֲלֹכִים לְאֹט"**.

סתירת זרם המים התת-קרקעי נעשתה על ידי הטייתם של מי הגיחון אל 'הברכה התחתונה', שבקצה העמק המרכזי, באמצעות חציבת המנהרה של החלק הדרומי של תעלת השילוח וחסירת מעבר המים לנחל קדרון. מעשה זה מתואר גם בישעיהו כ"ב, ט: **"וַתִּקְבְּצוּ אֶת מִי הַבְּרֶכֶה הַתַּחְתּוֹנָה"**, ובספר בן סירא (מח, כב-כג [17]): **"יַחֲזִיקוּ חֵזֶק עִירוֹ בַּהֲטוֹת אֶל תּוֹכָה מִיִּם וַיַּחֲצֹב כְּנַחֲשֵׁת צוּרִים"**. לפעולה זאת גויס כוח עבודה רב, כפי שנאמר בדה"ב ל"ב, ד: **"וַיִּקְבְּצוּ עִם רָב"**. חציבת החלק הדרומי של תעלת השילוח נעשתה בזמן קצר של כמה שבועות עד חודש. על תעלת השילוח הגן חזקיהו על ידי בניית החומה ה"אחרת" (דה"ב ל"ב, ה) לאורך תחתית המדרון המזרחי של עיר דוד במקביל לתעלת השילוח. הטייתם של **"מִי הַשִּׁלַח"** אל 'הברכה התחתונה' גרמה לשינוי שמה, כעבור זמן, ל"ברכת הַשִּׁלַח" (נחמיה ג', טו) ול"ברכת השילוח" בסוף ימי הבית השני. משמעותם של שמות אלו היא: הברכה שנאגרים בה מי השילוח.

המפעל השני מתואר בסיכום ימי מלכותו של חזקיהו (מל"ב כ', כ; דה"ב ל"ב, ל) וללא קשר למסע סנחריב ליהודה, ובו הזרימו את מי הגיחון אל תוך העיר. מפעל זה הוא נקבת השילוח, שהובילה את מי הגיחון אל 'הברכה התחתונה' שבדרום העיר. בגלל מפלסה הנמוך יותר משכה אליה נקבת השילוח את מי הגיחון וייבשה את תעלת השילוח.

נקבת השילוח מורכבת משתי מנהרות. מנהרה אחת (מנהרה VI) מחברת את המעיין עם תחתית פיר וורן. החלק הנמוך והרחב של מנהרה זאת, כפי שהוא נראה היום, נחצב קודם לימי חזקיהו, סביב שנת 800 לפנה"ס. המנהרה השנייה (מנהרה VIII) מתחילה סמוך לקצה המערבי של מנהרה VI, אורכה 512.5 מ' והיא מסתיימת בברכה קטנה, שהיא חלק מברכת השילוח של התקופה הביזנטית, ואפשר ששם הייתה

"הברכה" שנזכרת במל"ב כ', כ. משם זרמו המים דרומה אל 'הברכה התחתונה', שהייתה בקצה העמק המרכזי. מנהרה זו היא מפעלו השני של חזקיהו. במסגרת מפעל זה הגביהו את מנהרה VI לגובה התקרה של מנהרה VIII ואת מפלס הרצפה הגביהו והשוו אותו עם מפלס הרצפה של מנהרה VIII. יחד עם מנהרה VI הגיע אורכו של מפעל המים ל-533 מ'. אומדן הזמן שנדרש לחציבת מנהרה VIII, כפי שנעשה על ידי סנה, ויינברגר ושלו, הוא של שלוש שנים בעבודה במשך כל שעות היממה, שהן שש שנות עבודה 'רגילות' – בשעות האור בלבד, מלבד הזמן שנדרש לתכנון ולהיערכות. חזקיהו החל בחציבה של נקבת השילוח כמה שנים קודם למסע סנחריב, וייתכן שפעולה זאת הייתה קשורה למרידתו באשור בשנת 705 לפנה"ס. בעת פלישת סנחריב ליהודה בשנת 701 לפנה"ס מפעל המים טרם הושלם. כדי לתת מענה מידי לחשש שמי הגיחון ישמשו את הצבא האשורי חצב חזקיהו את המנהרה של החלק הדרומי של תעלת השילוח והיטה את המים אל 'הברכה התחתונה'. רק לאחר מפלת צבא סנחריב השלים חזקיהו את חציבת נקבת השילוח, ולכן אין הנקבה נזכרת במקרא בקשר למסע סנחריב ליהודה אלא רק בסוף הסיכום של ימי מלכותו של חזקיהו, במל"ב (כ', כ) ובדה"ב (ל"ב, ל).

ראויה לכן נקבת השילוח להיקרא בשם 'נקבת חזקיהו' (בשם זה אפשר לכנות בנוסף למנהרה VIII גם את מנהרה VI, מכיוון שבמסגרת מפעל המים של נקבת חזקיהו שיפרו גם את המנהרה הזאת). נקבה זו היא נקבת חזקיהו השנייה. קדמה לה המנהרה של החלק הדרומי של תעלת השילוח, שנחצבה על ידי חזקיהו לקראת מצור סנחריב, אותה ניתן לכנות נקבת חזקיהו הראשונה.